

О.О.Мельникова*

**РЕНЕСАНС СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ? РОЗДУМИ ПРО МІФОТВОРЧІСТЬ
У СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ****

Спростовуються найбільш популярні у сучасній історичній науці і у середовищі дилетантів міфи. Ідеться про пошуки Туром Хейердалом батьківщини норвежців на Дону, «нову хронологію» А.Фоменка, «Велесову книгу», намагання зробити скандинавів-варягів нікому невідомими слов'янами з Прибалтики та ін. Автор з'ясовує причини активізації міфотворчості в останнє двадцятиріччя.

Дивна річ – одержимість! З одного боку, без неї не здійснювалися б відкриття, що докорінно змінювали життя людства, – від кам'яного віку й до наших днів. Без неї не може бути і справжнього вченого, і навіть чудовий, але байдужий до всього професіонал може залишитися всього-на-всього ремісником. З іншого боку, одержимість якою-небудь ідеєю, хай навіть у певних рамках плідною, здатна похитнути високий професіоналізм, змусити вченого щиро не бачити фактів, що ставлять під сумнів його гіпотезу, а в особливих випадках – і свідомо замовчувати або викривляти їх. Що ж уже тоді казати про дилетантів або людей не досить обізнаних із науковою сутністю справи (яка нерідко є за межами їхньої власної професії), якій вони присвячують свої фізичні сили та енергію. І зовсім сумно тоді, коли одержимість ідеєю, можливо, спочатку й щира, підтримується ідеологічними, політичними або й іншими кон'юнктурними міркуваннями.

Кожне наукове співтовариство стикається з подібними явищами і змушене так чи інакше реагувати на них. У другій половині 1990-х рр. історики, філологи, археологи Норвегії були дуже занепокоєні: Тур Хейердал, знаменитий норвезький мандрівник і національний герой спочатку висунув припущення, далі почав шукати йому підтвердження і нарешті видав як науково доведений факт таку ідею: батьківщиною норвежців (не скандинавів узагалі, а саме норвежців!) є північне узбережжя Азовського моря¹. Доказ лежав на поверхні й був зрозумілий будь-кому: у вступі до створеного в 1220-ті роки зведенню саг про норвезьких конунгів «Круг Земний» і «Молодша Едда» (пам'ятки, що норвезькі діти читають у школі, так само, як наші – «Слово о полку Ігоревім») їх автор Сноррі Стурлусон пише про те, що Один та інші божества давньоскандинавського язичницького пантеону насправді були вождями народу асів², який спочатку жив у «Великій Світлоді», розташованій десь в Азії або в Трої і яку деякі інші твори вміщують у Північному Причорномор'ї. Вони й привели свій народ до Скандинавії³. Від аса Одина і його сина Інґві-Фрейра⁴ і походять шведи та норвежці. Т.Хейердалу було очевидно: прабатьківщина асів (і, відповідно, норвежців) знаходиться там, де збереглась їх одвічна назва – Азов!⁵ Дивитися в етимологічні словники йому не було необхідності, адже співзвучності ас – Азія – Азов⁶ говорили самі за себе. Гіпотеза вимагала підтвердження (для скептично налаштованого наукового світу, не для Т.Хейердала, – адже він і так знав, що правий), і знаменитий мандрівник починає розкопки поблизу Азова. Кажуть, якийсь предмет скандинавського походження, правда, не доби вікінгів, а часів

* Мельникова Олена Олександрівна – д-р іст. наук, професор, закордонний член Шведської академії імені короля Густава Адольфа, керівник центру «Східна Європа в давнину і середньовіччя» Інституту загальної історії Російської академії наук (Москва, Російська Федерація).

** Переклад з російської – М.Ф.Котляр (Інститут історії України НАНУ).

здобуття Азова Петром Великим, на службі в якого було чимало шведів, дійсно знайшли.

Ситуація була відверто анекдотичною, і не була б варта прикроців професіоналів, якби не одержимість Т.Хейердала цією ідеєю і не його авторитет національного героя. «Відкриття» норвезького мандрівника почали активно пропагувати у засобах масової інформації. Його яскраві, як завжди, сповнені переконання виступи по телебаченню і в пресі, справляли великий вплив на широку публіку, що охоче приймала сенсаційну новину, не вникаючи в деталі і, тим більше, не цікавлячись, та й не маючи змоги оцінити вагомість його «аргументації». Саме це впровадження історичного міфу у суспільну свідомість і викликало тривогу спеціалістів, тим більше, що серед тих, хто увірував у «азовську прабатьківщину», виявились і чиновники від освіти, котрі, незважаючи на протести (усні й письмові) вчених, почали обговорення питання, чи не варто відкриття Т.Хейердала донести до відома дітей, включивши відповідний пасаж до шкільних підручників. Проблема була розв'язана природним чином: Т.Хейердал помер, і ажіотаж швидко вщух.

Історія з «азовською прабатьківщиною» норвежців є повчальною в багатьох відношеннях. Пошуки прабатьківщини свого народу – достойне наукове завдання, і воно може бути поставлене щодо скандинавських народів⁷. Однак звернення до них вимагає спеціальних знань, якими Т.Хейердал, котрий не мав ні історичної, ні філологічної освіти, не володів. Більше того, йому були чужими й методи суто наукового дослідження, тому, наприклад, різне походження слів «ас», «Азія» і «Азов» ним просто ігнорувалось. Очевидність, простота аргументації сприймалися ним і публікою як доведеність, «науковість» аргументації. Однак у науці очевидне далеко не завжди буває істинним. Скільки-небудь складна аргументація вимагає знання предмета, і чим вона глибша, тим фундаментальнішими мають бути знання. Наївне зіставлення співзвучних слів (за принципами «народної етимології»), так характерне для середньовічної науки, – один із найбільш очевидних «аргументів». Не випадково, що саме він ліг в основу побудови Т.Хейердала. Більше того, одержимість цією ідеєю, глибока і цілком щира впевненість в її справедливості зробили Т.Хейердала зовсім глухим до аргументів своїх противників, яким він закидав некомпетентність, прагнення опорочити його особисто та інші злі умисли.

Подібні ситуації виникають і у шведській, і в американській, і в англійській історичній науці. Не виняток і наша країна. Досить пригадати «нову хронологію» А.Т.Фоменка чи «Велесову книгу»⁸, похитнути віру в яких не можуть жодні наукові аргументи. Ситуація з «ною хронологією» дивовижним чином нагадує «азовську прабатьківщину» Т.Хейердала. Відомий математик і, певно, любитель історії, А.Т.Фоменко ще в 1970-х рр. усвідомив «трагічну помилку» всіх істориків (колишніх і сучасних): прийняте в історичній науці датування подій античності й середньовіччя є категорично неправильним. За його розрахунками, у писемних джерелах, що їх історики відносять до античності, середніх віків і нового часу, згадуються ті ж астрономічні явища: затемнення, проходження комет та ін. Отож, хронологічна шкала історії людства має бути «згорнена», немов складаний метр, унаслідок чого історичні особи й події різних епох зливаються воедино. Писемна історія людства, як виявляється, охоплює не 15 тисяч років, а лише кілька століть.

Рукопис майже в півтори тисячі сторінок із докладним викладом цієї теорії (мені довелось його прочитати) був представлений ще в 1970-ті роки на суд учених, котрі категорично засудили й відкинули його⁹. І лише після скасування цензури «історичні твори» А.Т.Фоменка і Г.В.Носовського заповнили полиці книжкових крамниць. Немає сумнівів у тому, що творцеві «нової хронології» притаманна та ж одержимість ідеєю, що й Т.Хейердалові. Він так само щиро

вірує (принаймні, вірив у час створення своєї «теорії») в істинність своїх викладок і так само твердо переконаний (чи був переконаний) у некомпетентності або заздрощах своїх опонентів, котрі не змогли побачити таке очевидне для нього, А.Т.Фоменка.

Однак в умовах масового тиражування «нової хронології» виявилися нові тенденції, що суттєво змінили характер цього явища. З одного боку, сталася очевидна комерціалізація ідеї, а сама вона перетворилася на бренд, що дозволяє багаторазову «дуплікацію» (термін самого А.Т.Фоменка) видань. З іншого, – «нова хронологія» ідеологізувалася: вона почала служити обґрунтуванням пріоритету слов'янських народів, а точніше, російського народу в цивілізаційному розвитку людства. Якщо інші творці «істинної історії» досягали цього, уявляючи слов'янське або руське минуле більш давнім, ніж воно було насправді (наприклад, аж до вавилонського стовпотворіння), то накладання хронологічних шарів дозволило, навпаки, омолодити всесвітню історію таким чином, щоб слов'янський етногенез збігся у часі з найдавнішими цивілізаціями світу.

Як і Т.Хейєрдал, А.Т.Фоменко знайшов розуміння не у спеціалістів, а у широкої читацької аудиторії. Легкість сприймання та популярність ідеї Т.Хейєрдала багато в чому пояснюються його славою й авторитетом. Але вони відбивали одну важливу і поширену особливість суспільної свідомості: певну недовірливість і підозрливість не дуже освіченої, незвиклої до абстрактного мислення, хай і компетентної у своїй галузі людини, до високої науки і до професійних учених, які утворюють певну езотеричну касту і розмовляють не зовсім зрозумілою мовою. Як і багато інших, Т.Хейєрдал, звертаючись до мас, протиставляв їх невеликій купці «консервативних», «нездатних сприйняти нові відкриття» вчених, що улещувало необізнаних читачів чи слухачів, – адже, приймаючи запропоновану ідею, вони відчували себе причетними до передових віянь у науці. Цей самий ефект апеляції до широкого читача, котрий начебто швидше розбереться у проблемі, ніж закоснілі у своїх келіях вчені, використав і А.Т.Фоменко. Але в нашій країні дієвість подібної методи незрівнянно вища, ніж у Норвегії: часом добровільне і навіть сповнене ентузіазму, часом вимушене, неусвідомлене слідування ідеологічно заданим схемам і догмам радянських істориків породило у суспільстві недовіру до вітчизняної історичної науки вже в радянський час, а огульне її паплюження в 1990-ті роки призвело до її остаточної дискредитації в очах значної частини читачів. Наслідки не забарилися датися взнаки: надзвичайно численні і дилетантські «нові історії» стали неймовірно, просто-таки сумно популярними в нашій країні¹⁰. Та підкреслю ще раз, що «одержимість ідеєю» як Т.Хейєрдала, так і А.Т.Фоменка, принаймні на початку їхніх «історичних шляхів», як мені уявляється, не була обтяжена «позаідейними» міркуваннями, – то були ідеї заради ідеї в чистому вигляді.

Інша річ – «Велесова книга»¹¹. Вже саме виготовлення фальсифікату було актом свідомим, що мав певні цілі. Вони найчіткіше виявляються у самому змісті фальсифікату, що видається за найдавніше документальне свідчення найранішої історії та вірувань східних слов'ян. Його творець хотів «виправити», поліпшити, зробити більш давньою історію свого народу, тобто створити якусь конструкцію, відмінну від тієї, що постає на сторінках джерел, які дійшли до нас. Очевидно, що минуле східнослов'янського світу у тому вигляді, в якому воно відбилося в автентичних джерелах, не влаштовувало творця «Велесової книги», так само, як не влаштовує воно і сучасних її adeptів. Яким же, на думку творця фальсифікату та його послідовників, повинен бути початок нашої історії?¹² По-перше, героїчним. Якись дрібні сутички між полянами, древлянами, хазарами та іншими варягами – чи це достойний початок Русі?! Її історія повинна починатися з космічних за своїм значенням подій і вселенських перемог.

По-друге, моноетнічним. Одвіку Русь – то слов'яни-русичі, котрі з незапам'ятних (міфологічних) часів відстоюють свою свободу від ворожого оточення.

Ось воно! На протигагу Т.Хейердалу, творець «Велесової книги» піклувався не про науку (інша річ, що принципи наукового знання, на відміну від буденного, були Т.Хейердалу малознайомі): він переслідував зовсім іншу, позанаукову мету і був захоплений ідеєю зовсім іншого штибу – ідеологічною. Її можна назвати наївним патріотизмом, до якого (в умовах відриву від Батьківщини) тяжіло багато руських емігрантів.

Патріотичні мотиви, свідомо чи підсвідомо, домінують і у відродженому в 2000-і роки антинорманізмі, як домінували вони у XVIII ст. у полеміці М.В.Ломоносова з німецькими істориками, в середині XIX ст. у контексті піднесення слов'янофільства, у середині XX ст. в умовах сталінської боротьби з космополітизмом. Як виникнення, так і наступні «виплески» антинорманізму були найтісніше пов'язані з поворотними моментами в розвитку (або насадженні) національної самосвідомості. Аналогічний ідеологічний контекст породив боротьбу зі скандинавами в нашій історії і нині.

Після розпаду СРСР і зруйнування ідеологічної системи, в рамках якої була сформована національна самосвідомість, що спиралася на почуття своєї (державної) переваги й особливості (що було чудово висловлено в словах: «у советских – собственная гордость»), ці засади впали, пишатися стало нічим, комплекс переможця змінився комплексом переможеного, стара система цінностей виявилася помилковою. Соціопсихологічна криза породила низку негативних явищ у суспільстві (типу руху скинхедів) і вимагала компенсації на ідеологічному рівні. Однією з відповідей на цю вимогу стала активна міфотворчість у галузі ранньої історії та поширення етногенетичних побудов, в яких своєму народові надавалися функції героїчного першопрохідця, його минуле звеличувалося за рахунок приниження сусідніх народів, позначався зовнішній ворог, чий підступи обумовили нинішній сумний стан суспільства¹³. Компенсаторний характер такого роду міфів робить їх привабливими для мас і прибутковими для їх авторів.

Привабливим виявилось і відродження антинорманізму – в його «гедонівському» варіанті¹⁴, причому не лише для широкого читача, а й для головних ідеологів країни, які намагалися знайти чи створити «національну ідею» в умовах ідеологічної кризи. Саме завдяки високому покровительству задумана як суто наукова конференція «Рюриковичі й російська державність», проведена в Калінінграді в 2002 р., перетворилася на початок широкої кампанії рекламування антинорманізму в засобах масової інформації¹⁵. Ця кампанія продовжилася публікаціями збірника «Русского исторического общества», монографії В.В.Фоміна і статей, іноді в наукових, частіше в популярних виданнях¹⁶.

Сучасний «антинорманізм» показує себе як «єдино вірний» науковий напрям, що сам собою наводить на роздуми: «єдино вірним» було сталінське вчення про мову, лисенківське – в біології та ін. В історичній же науці (та і в усіх інших), як правило, співіснують різні погляди на те ж саме явище¹⁷, його різні інтерпретації. Якщо ж пильніше подивитися на методи праці «антинорманістів», то виявляються дивовижні (й досить показові) риси типологічної подібності з побудовами Т.Хейердала, А.Т.Фоменка, А.Асова та багатьох інших.

Професіоналізм історичного і взагалі будь-якого наукового дослідження визначається низкою факторів – неписаних, але загальноприйнятих правил, яких строго дотримуються в науковому співтоваристві, правил, слідування яким часто визначається як «наявність школи». По-перше, дослідження завжди ґрунтується на певній сукупності релевантних джерел (дослідницьких даних, спостережень). Репрезентативність і повнота джерельної бази, особливо у тих випадках, коли вона (як для ранньої історії Давньої Русі) дуже бідна, є неодмінною

умовою професійного історичного дослідження. По-друге, «теперішній час, коли майже не можна очікувати на відкриття нових першоджерел, роль основного знаряддя в поглибленні вивчення древньої руської історії випала на долю джерелознавчих студій»¹⁸. Інтерпретація джерел є одним із найважливіших нині методів отримання нової інформації, і вона повинна враховувати всю сукупність текстологічних і змістових особливостей цих джерел. Таким чином, джерела та їх тлумачення є неодмінною й обов'язковою основою, на якій будеться будь-яке наукове дослідження. По-третє, будь-яке твердження вимагає адекватних доказів, а кінцева побудова теорії виконується за допомогою жорсткої системи доказів, в яких неможливі апіорні або неаргументовані судження. Це ази, вони відомі кожному студентові історичних факультетів.

Звернуся насамперед до основи основ – до джерел та їх інтерпретації. Слід зазначити, що джерела сильно заважають як Т.Хейєрдалу та А.Т.Фоменку, так і «антинорманістам». А.Т.Фоменко звільняється від них найпростішим чином: оголошує античні й середньовічні тексти фальсифікатами. А з фальсифікатами і розбиратися не варто, про них можна просто забути. І забуває! Т.Хейєрдал, не мудруючи лукаво, використовує зручний для нього текст, вірніше, фрагменти двох текстів XIII ст.¹⁹ як достовірну інформацію, що ніби підтверджує його здогад. А те, що розповіді про міграцію асів під проводом Одина з Азії присвячено чимало літератури і те, що в ній доведено: у тому вигляді, в якому ця розповідь представлена у Сноррі, то «вчена», книжна легенда (інше питання: які її джерела) його не цікавить. «Азіатська прабатьківщина» скандинавів названа в джерелі – і цього досить!

Джерелознавчими питаннями не утруднюють себе й «антинорманісти». Насамперед вони відсікають (із непояснюваних і об'єктивно непояснювальних причин) практично всі ранні (до XV ст.) джерела з історії Східної Європи і Давньої Русі. Ось у монографії В.В.Фоміна вміщено розділ із багатообіцяючою назвою «Етнос і батьківщина варязької русі у світлі показань джерел»²⁰. Так і сподіваєшся на аналіз 9-го розділу твору Константина Багрянородного «Про управління імперією» (адже цікаво було б прочитати, як інтерпретоване, наприклад, повідомлення про слов'ян як пактіотів, тобто данників росів, як пояснені «роські», безсумнівно, скандинавські назви Дніпровських порогів)²¹, знамените повідомлення Бертинських анналів про росів, які виявилися «свеонами» (шведами), і свідчень багатьох інших джерел. Ну, добре, «роси», як можна зрозуміти, не цікавлять автора (хоча неясно, чому, адже, якщо доводити, що скандинавів у Східній Європі не було до кінця X ст., то принципово важливо спростувати свідчення про «скандинавізм» росів²²) – його увага прикута до варягів. Але тоді чому не лише не розглядаються, але навіть і не згадуються візантійські воєнні трактати X ст., де роси і варанги розглядаються як підрозділи візантійського війська, скандинавські родові саги, що оповідають про варягів у Візантії, та ін.? Джерельних повідомлень про варягів небагато, тому легше оглянути їх і, тим важливіше, дослідити. Але мови про них немає, як немає мови й про інші давньоруські джерела, крім «Повісті временних літ», хоча варяги згадуються і в Правді Ярослава, і в Києво-Печерському патерику, і у «Вопрошаннях» Кирика... Тому результатом праці автора стала вибірковість у залученні джерел, тобто непрезентативність джерельної бази.

Автор звертається до «Повісті временних літ». Однак і тут аналізу повної вибірки згадок про варягів (єдино можливий метод у сучасному дослідженні) немає: цитуються як аргумент окремі пасажи, час походження яких, їх джерела, місце у структурі твору ніколи не встановлюються. Адже «Повість временних літ» є надзвичайно складна за походженням і складом пам'ятка. Більше того, автор повністю ігнорує джерелознавчі дослідження «Повісті»²³, завдяки чому розділ відкривається сумнівним твердженням, ніби «сводчик (sic!) ПВЛ» працю-

вав над нею «з другої половини X до початку XII ст.»²⁴ із посиланням на думку А.Г.Кузьміна, яка не була підтримана літописознавцями і вже тому вимагала б додаткової аргументації. Вступна ж частина ПВЛ чомусь віднесена до кінця X ст.²⁵, хоча її очевидне пізнє походження не викликає сумнівів ні в кого із спеціалістів. Інше питання, коли саме вона була складена: в кінці XI чи на початку XII ст., що інтенсивно обговорюється літописознавцями в останні роки.

Утім, «Повість временних літ» не займає великого місця у В.В.Фоміна – їй присвячено лише дві сторінки. Найважливіше і головне джерело відомостей про Русь X – XI ст. для автора – це твори переважно XVI – XVIII ст. (наприклад, «Хронограф» С.Кубасова 1626 р., Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького 1648 р. та багато іншого, аж до «Синописа» І.Гізеля 1674 р.), як вияток – XV ст. Ось тут він і знаходить головні аргументи своєї концепції. Здивований читач може логічно запитати: яким чином письменники навіть XV, не кажучи вже про XVII ст., могли більше й точніше знати про події X ст., ніж сучасники тих подій чи їх найближчі нащадки? У них були ранні джерела? Які? Якого часу? На це дається дуже проста й універсальна відповідь: у них у руках була «традиція, освячена часом, що мала велике поширення»²⁶. – Вам зрозуміло, читачу? Але ж у професійному дослідженні потрібно було б доказово обґрунтувати, а не постулювати існування такої традиції (дуже і дуже сумнівної), а вже потім апелювати до неї.

Отже, питання щодо кола використовуваних сучасними «антинорманістами» джерел і способів праці з ними уявляється ясним: аналіз повного корпусу найдавніших свідчень підмінюється цитуванням окремих місць дуже обмеженої кількості ранніх текстів, тоді як пізні, вторинні джерела апріорно приймаються за достовірні і також цитуються без з'ясування походження та змісту, взятих із них відомостей.

Антинорманісти в усі часи не обтяжували себе складними пошуками подібного роду пояснень²⁷. Написано, наприклад, у С.Герберштейна (перша половина XVI ст.), що варяги то і є вагри – ось і добре²⁸. Це саме те, що потрібне поборникам балтійського походження варягів. А от звідки і чому виникло таке уявлення (що, до речі, спирається на «народну етимологію»), не підлягає обговоренню, тому що відразу стало б зрозумілим «книжне», що виникло у рамках «ренесансних» європейських історіографічних концепцій, підґрунтя легенди²⁹. Втім, і вчене, і пізнє походження легенд, наприклад, «августіанської» (як називає її В.В.Фомін) у «Сказаніях о князях Владимирских»³⁰, не бентежить «антинорманістів»: «існують факти, що підтверджують таку думку» (про давність уявлень щодо походження з балтійських слов'ян)³¹ – ось і все. Таким фактом (єдиним!) називається поява легенди про Гостомисла в літописних ізводах 1490-х років. Але було б добре спочатку довести, що а) легенда про Гостомисла є архаїчною (в чому існують великі сумніви), б) що вона була із самого початку зв'язана з легендою про запрошення Рюрика, і в) якщо це з'єднання сталося пізніше, – то коли і чому?

В.В.Фомін показує, що в XVI–XVII ст. у частини представників вітчизняної та зарубіжної історіографії існувало уявлення про походження Рюрика (і варягів) від роду Августа через його нащадка Пруса (засноване на співзвучності рус – прус), котрий переселився до Прибалтики. Аналіз походження і побутування цієї легенди є корисним для характеристики історичної думки того часу, але жодним чином не може пролити світло на історію IX–XI ст. Використання творів нового часу як основоположних джерел для реконструкції подій п'ятисотлітньої давнини мало чим відрізняється методологічно від наївного уявлення Т.Хейєрдала (котрий не мав, зауважимо, історичної освіти, на відміну від сучасних «антинорманістів») про достовірність вченої легенди про азіатську прабатьківщину скандинавів.

Не кращою є справа в «антинорманістів» і з системою аргументації. Фактично в їхніх працях присутні чотири основних групи доказів. Перша – це посилання на джерела (у звичайних історичних дослідженнях використовується не «посилання» на джерело, а інтерпретація його тексту). Як видно зі сказаного, джерела залучаються вибірково, і такий вибір не обґрунтовується, дивним чином перевага віддається більш пізнім текстам перед більш ранніми, джерелознавчий їх аналіз та інтерпретація конкретних повідомлень повністю відсутні, будь-яка інформація приймається за чисту монету. Тим самим доказова сила таких посилань наближається до нуля.

Друга і чи не головна група доказів (не ризикую назвати її «даними мови» або «лінгвістичною аргументацією») – ототожнення кардинально важливих слів. Цей спосіб аргументації належав до головних у праці С.А.Гедеонова «Варяги і русь», концепція якого про балтійсько-слов'янське походження варягів відроджена «антинорманістами» 2000-х років. Етимології С.А.Гедеонова були частково запозичені із творів ранішого часу (аж до С.Герберштейна) або придумані ним самим. Але і ті, й інші в переважній більшості ґрунтувалися на принципі народної (помилкової) етимології – осмисленні, як правило, запозиченого слова шляхом зближення зі співзвучними словами, але відмінними від нього за походженням³².

Для С.Герберштейна та і для істориків XVIII ст. (до народних етимологій широко вдавався М.В.Ломоносов та ін.) подібні зіставлення були нормою. Адже у XVIII ст. мовознавство як наука ще тільки робило перші кроки, а етимологізація як ґносеологічний метод була поширена і в Середньовіччі, і в новий час, ґрунтуючись на уявленнях про внутрішній зв'язок слова і позначуваного ним предмета або явища (денотата)³³. Але в той час, коли писав С.А.Гедеонов, наука про мову суттєво просунулась уперед, були закладені засади порівняльного мовознавства, і його етимологічні спроби були різко розкритиковані лінгвістами, котрі відзначали глибоку невідповідність його етимологій сучасному (тобто, середини XIX ст.) рівню науки.

«Вагри – варяги» далеко не єдиний випадок «народного етимологізування» сучасних «антинорманістів». Чудове у своїй наївності ототожнення зі словом «Русь» будь-якого європейського етноніма, що починається на ру-/ро-: рутени, руги/роги³⁴, руяни, росмони, роксолани і т. п. Цілком логічним результатом таких ототожнень стало «розмноження» русі – в останніх працях А.Г.Кузьміна їх налічується незліченна кількість. Автор скромно назвав у заголовку статті лише дві, обидві в Прибалтиці. Але, як виходить із його ж тексту, навіть у Прибалтиці їх було набагато більше: «Широке коло ... джерел вказує на наявність ряду Русій на південних і східних берегах Балтики та на прилеглих до цих берегів островах. На східному узбережжі виділяється «Русія-тюрк» (sic!), що є відгалуженням донських русів-аланів, на острові Рюген і на узбережжі, в тій чи іншій мірі віддаленому від моря, аж до Немана, згадується кілька ізольованих одна від одної, але таких, що беруть початок від єдиного кореня, Русій «красних» ...З цими ж Русіями – цілком обґрунтовано – пов'язувались і різні «Русії» в Подунав'ї та прилеглих до Дунаю областях. У Причорномор'ї ж змішувались «Русі» різного етнічного походження»³⁵. Думаю, що коментарі тут зайві – зловживання народними етимологіями до добра привести не може.

Обговорювати третю групу аргументів – археологічні матеріали (тобто наявність балтослов'янських старожитностей на території Давньої Русі) – я не буду, оскільки не археолог. Відзначу лише надзвичайно малу кількість знахідок, що їх можна віднести до поморських слов'ян, та їх локалізацію винятково в Приладожжі. Нагадаю також, що фризські пам'ятки давнини жодною мірою не можуть бути віднесені до балтійсько-слов'янських (як це робить В.В.Фомін), тому що фризи населяли узбережжя Північного, а не Балтійського моря. І, на-

решті, поверну «антинорманістам» їх власне твердження: якщо, на їх думку, дуже численні й надзвичайно поширені на всій території Східної Європи скандинавські знахідки є результатом торгових зв'язків, то чому ж нечисленні й вузько локалізовані предмети поморського походження повинні обов'язково свідчити про присутність балтійських слов'ян у Східній Європі?!

Останній же спосіб аргументації, як бачимо, заслуговує на більшу увагу, оскільки відбиває методологію сучасного «антинорманізму». Кінцевим (і найвищим) аргументом у полеміці є посилання на судження попередника-антинорманіста, головним серед яких є С.А.Гедеонов, адже саме його ідеї повторюються й нині. Апеляція до авторитета замінює власне дослідження, підмінює звернення до джерела, нерідко перетворюється на самоціль. Не випадково, у працях «антинорманістського» напрямку домінує історіографізм: в абсолютній більшості випадків майже всі вони присвячені критиці праць істориків, котрих самі «антинорманісти» оголосили норманістами!

Мене завжди дивувала непродуктивність антинорманізму. Протягом майже 250 років антинорманісти не ввели в науку жодного нового джерела, вони запропонували всього-на-всього дві нині відомі інтерпретації історії східного слов'янства без скандинавів: про заснування Давньоруської держави балтійсько-слов'янськими варягами (С.А.Гедеонов) і середньодніпровською руссю (М.М.Тихомиров)³⁶. Однак жодна із цих концепцій не була оригінальною: перша брала початок в історіографії XVI–XVIII ст., друга – від народних етимологій М.В.Ломонсова (русь=іраномовні роксолани і загадкові росомони). Жодна з них не спиралася на нові джерела чи хоча б на нову їх інтерпретацію – важливим був лише вибір «ключового» слова: «варяг» (С.А.Гедеонов) або «русь» (М.М.Тихомиров) і його ототожнення з яким-небудь співзвучним етноном. І ось знову переживується все та ж етновизначальна жуйка! Ну, чи не нудно?

Адже навколо безліч невирішених, а часом і нерозглянутих проблем, навіть у річищі «антинорманізму» – скільки можна було б знайти нових аспектів і нових дослідницьких проблем. Адже зв'язки Русі з балтійськими слов'янами (якщо вони дійсно існували) залишаються невідомими. Ось широке поле діяльності: чи є згадки таких зв'язків у джерелах (зрозуміло, ранніх, а не XVII ст.), якщо є, то що про них розповідається, як вони зображуються тощо. Чому ж не пророблена ця праця замість того, щоб, Господь знає, в який раз твердити, що русь і руси – те саме. Можливо, що й звернення до народних етимологій і до літератури XVI – XVII ст. продиктоване саме повною відсутністю у джерелах X – XII ст. яких би то не було вказівок на контакти між західно- і східнослов'янським світами? Думаю, що все ж таки ні, хоча прямих вказівок про такі контакти у джерелах дійсно немає. Існують непрямі дані, які свідчать, що балтійські слов'яни могли бути втягненими у походи вікінгів і могли разом із ними заходити до Східної Європи.

У 1990-х рр. у США, де пишним цвітом розквітнув креаціонізм, історики спробували осмислити феномен міфотворчості в історичній науці³⁷. Узагальнюючи свої спостереження, вони сформулювали кілька основних ознак, характерних для цього явища. Що ж є типовим для міфотворчості у сфері історії?

1. «Окопна» свідомість.
2. Нехтування досягненнями сучасної науки або незнання їх³⁸.
3. Протиставлення своєї теорії «офіційній» науці, що «загрузла», закосніла тощо³⁹.
4. Звернення до широкої публіки, яка начебто здатна зрозуміти й оцінити «нове слово» – на протилежність ученим-ретрографам і відповідно інтенсивне використання засобів масової інформації⁴⁰.

5. Немотивована агресивність⁴¹.

Навіть поверхове порівняння вказує на глобальний характер цього явища, прояви якого відзначаються і в Німеччині, і у Швеції, і у Франції та інших країнах.

Вступати в дискусію з «міфотворцями» немає сенсу: неможливо пояснити віруючому, що шанована ним священна книга не дана Богом, а складалася на підставі різних джерел протягом кількох століть. Він вірить і буде продовжувати вірити, незважаючи на всі доводи розуму. Одержимість ідеєю, особливо коли ця ідея приносить кон'юнктуру вигоду, робить людину глухою до будь-яких раціональних аргументів. Ми розмовляємо на різних мовах, – тому мої роздуми звернені не до «міфотворців», котрі здатні хіба що вибухнути новими потоками лайки, а до тих, кого дійсно цікавить справжнє минуле нашої Вітчизни.

¹ Heyerdal T., Lilljeström P. Ingen groncer. Oslo: J.-M.Stenersens Forlag. A.S., 1999.

² Áss (із загальногерм. *ānsuR) – давньоскандинавське найменування богів вищого клану.

³ Ця вчена легенда виникла ще до Сноррі (пом. у 1241 р.), мабуть, під впливом поширеної в західноєвропейській історіографії XII–XIII вв. етногенетичної легенди про походження європейських народів від того чи іншого героя античності (так, Гальфрід Монмутський виводив населення Британії з Риму і вважав його – за співзвучності – нащадками Брута). Див.: Heusler A. Die gelehrte Urgeschichte im altisländischen Schriftum. – Berlin, 1908; Jackson T. Svíþjóð in mikla eða kalda (Sweden the Great or Cold) // Berkovsbók: Studies in honour of prof. V.Berkov. – Москва, 1996. – Р.107–114; Мельникова Е.А. Легенда об азиатской прародине в средневековой Скандинавии // Теория и методы исторической науки: шаг в XXI век / Отв. ред. Л.П.Репина. – Москва, 2008 (у друку).

⁴ Відповідно до міфологічних уявлень давніх скандинавів, Фрейр, бог плодючості, не лише не був сином Одина, а й належав до іншого клану богів – ванів, і його батьком був Ньйорд.

⁵ Зі схожим методом інтерпретації легенди про прабатьківщину скандинавів мені довелося зустрітись незабаром після виходу у світ публікації давньоскандинавських географічних творів (1986 р.), у двох з яких вона наводиться. Історик з Осетії, приїхавши до Москви, знайшов мене і сердечно дякував за те, що я «відкрила джерела осетинського народу», який чи то походить від богів-асів, чи то споріднений з ними!

⁶ Назва «Азов» уперше засвідчена у формі «Азак» (ординське місто на місці античного Танаїса в гирлі Дону) у XIII ст. Походить із кримськ.-татар. Azaw, пор.: тур. Azak, звідки рум. Azác (див. словник М.Фасмера).

⁷ Правда, варто зазначити: вже давно визнано, що останнє велике вторгнення нового етносу на Скандинавський півострів сталося в кінці неоліту, і носії культури бойових сокир, як прийнято називати цей етнос за найбільш характерним елементом їхньої матеріальної культури, є предками північних германців. Однак бували й пізніші міграції, хоча й меншого масштабу, із Центральної Європи.

⁸ Кількість прикладів можна було б наводити і далі. Див. критику деяких із них у кн.: Володихин Л., Елисеєва О., Олейников Л. История России в мелкий горошек. – Москва, 1998.

⁹ Не знайшла його праця підтримки й нині: публікація десятків книг не зробила аргументацію А.Т.Фоменка більш переконливою. Критику істориками його побудов див.: Мифы «новой хронологии»: Материалы конференции на историческом факультете МГУ им. М.В.Ломоносова 21 декабря 1999 года. – Москва, 2000; История и антиистория: Критика «новой хронологии» академика А.Т.Фоменко: Анализ ответа А.Т.Фоменко. 2-е изд., доп. – Москва, 2001; Шмидт С.О. «Феномен Фоменко» в контексте изучения современного общественного исторического сознания. – Москва, 2005. Не погодилися з його математичними й астрономічними аргументами і спеціалісти в цих галузях: Антифоменковская мозаика 2. Новая хронология – это серьёзно? – Москва, 2001; Астрономия против «новой хронологии» / Под ред. И.А.Настенко. – Москва, 2001.

¹⁰ Див., наприклад, твори якогось Петухова, в яких русь виявляється прародителькою всіх найбільших королівських династій Європи (Петухов. Варяги и Русь. – Москва, 2005 та ін.), В.А.Чудинова, що побачив «слов'янські руни» («руницу») в усіх не-

прочитаних написах Південної Європи, включаючи Фестський диск, етрусські дзеркала та ін. (Чудинов В.А. Тайные руны древней Руси. – Москва, 2005; *Его же*. Русские руны. – Москва, 2006; *Его же*. Вернём этрусков Руси. Расшифровка надписей древней цивилизации. – Москва, 2006 та ін.). Особливо сумно, що подібні «відкриття» нерідко популяризуються в авторитетних виданнях. Так, наприклад, велике інтерв'ю з В.А.Чудиновим було опубліковане в додатку до «Российской газеты» «Неделя» (№4687 від 19.06.2008. – С.20–21). У ньому стверджується «існування російської мови (її можна називати як завгодно: найдавніша руська, палеоруська, загальнослов'янська, індоєвропейська) в найдревніші часи – конкретно: не менше двохсот тисяч років тому» (зауважу, що на існування homo sapiens наукою відводиться всього 30–35 тис. років).

¹¹ Статті провідних лінгвістів, палеографів, літературознавців та істориків, які доводять підроблений характер дощочок Ю.П.Миролюбова, див. у збірнику: Что думают учёные о Велесовой книге? / Сост. А.А.Алексеев. – Санкт-Петербург, 2004.

¹² Ці міркування цілком ясно сформульовані у книгах, що публікуються під псевдонімом А.Асов (А.И.Барашков): *Асов А.* Тайны «Книги Велеса». – Москва, 2001; *Его же*. Священные прародины славян. – Москва, 2003; *Его же*. Русколань: Древняя Русь. (История и традиции русского казачества). – Москва, 2003 та ін.

¹³ Див. докл.: *Петров А.Е.* Перевернутая история. Лженаучные модели прошлого // Новая и новейшая история. – 2004. – №3. – С.36–59.

¹⁴ У 1850-х рр. С.А.Геденов опублікував книгу, в якій твердив, ніби літописні варяги – одне із поморсько-слов'янських племен вагри (ототожнення варяги=вагри бере початок у XVI ст. і було популярним у польській та німецькій історіографії XVI–XVIII ст.); саме вони, а не скандинави, принесли державність у Східну Європу (*Геденов С.А.* Варяги и Русь. – Санкт-Петербург. – Т.1–2, див. численні перевидання).

¹⁵ Досить згадати перші виступи антинорманістів у телевізійній передачі в день відкриття конференції, у «Российской газете» через день по закритті конференції, за якими слідували численні звернення до широкої публіки.

¹⁶ Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – №8 (156). «Антинорманизм»; *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу». – Москва, 2005.

¹⁷ Розходження в поглядах на конкретні історичні події існували навіть у радянський час – у рамках визнаних практично всіма істориками основоположних схем історичного розвитку (формаційна, п'ятичленка, примат базису та ін.).

¹⁸ *Поппэ А.* Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI столетии // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.85.

¹⁹ Пролог до «Молодшої Едди» і початкову частину «Саги про інглінгів» у «Колі Земному» Сноррі Стурлусона.

²⁰ *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.422–438.

²¹ Позбутися цього дуже незручного для антинорманістів джерела намагався А.М.Сахаров.

²² Слабкою спробою зробити це є цитування (практично без пояснень) панонського «Життя Кирила», Раффельштеттенського статуту і кількох повідомлень східних авторів різного часу: *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.437–438.

²³ Досить сказати, що у цьому розділі немає жодного (!) посилання на праці О.О.Шахматова, О.Г.Преснякова, Д.С.Лихачова, О.В.Творогова, О.О.Гіппіуса – провідних дослідників давньоруського літописання.

²⁴ *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. – С.422.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же. – С.425.

²⁷ Говорячи про причини «забуття» руським літописцем південно-балтійських слов'ян, А.М.Сахаров зауважує: «Чи не лежить підхід до складного питання на поверхні», адже варягів літописець знає, і «відповідь ... знаходиться сама собою»: поморські слов'яни не названі тому, що вони і є варяги» (*Сахаров А.Н.* Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. – С.16). На жаль (насамперед для «антинорманістів»), простих відповідей на складні питання, що «лежать на поверхні», не буває, і відповіді не знаходяться самі собою, бо «на поверхні» лежать відповіді лише на поверхові питання.

²⁸ Чим же гіршим є повідомлення Бертинських анналів про росів, які виявилися свеонами (не слід лише плутати останніх, як це робить А.М.Сахаров, зі свевами – зовсім іншим германським племенем).

²⁹ Воно переконливо показане в працях «норманіста» В.Я.Петрухіна.

³⁰ Йому у книжці В.В.Фоміна приділено незрівнянно більше уваги (і, відповідно, місця), ніж у «Повісті временних літ». Тут навіть відзначаються різні датування «Сказання», визнається, що найбільш поширеною є думка Р.П.Дмитрієвої – 1511–1521 рр., але обирається найбільш рання з можливих дат – друга половина XV ст. І.П.Єрьоміна, проте ні його, ні власне обґрунтування цієї дати не наводиться.

³¹ Фомин В.В. Указ. соч. – С.494.

³² Див. такі «класичні» зразки народної етимології, як «спинжак» замість «пиджак» від англ. reajacket – жакет із грубого сукна (за зв'язком зі «спиною»), «гульвар» замість «бульвар» із німецького Bollwerk – «земляний вал» (за зв'язком із «гуляти»), «куператив» замість «кооператив» (за зв'язком із «купити») та ін.

³³ Див. про етимологічний метод: Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VII века). – Москва, 1989. – С.207–283. Див. також: Пизани В. Этимология. История – проблемы – метод. – Москва, 1956.

³⁴ Пор. встановлене таким чином «руське походження» Одоакра (Кузьмин А.Г. Два вида руссов в юго-восточной Прибалтике // Сборник русского исторического общества. – Москва, 2003. – №8.).

³⁵ Кузьмин А.Г. Два вида руссов в Юго-Восточной Прибалтике. – С.210.

³⁶ Тихомиров М.Н. Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография. – 1948. – Вып. VI-VII. – С.60–80.

³⁷ Cult Archaeology: Understanding Pseudoscientific Beliefs about the Past / Ed. Fr.V.Narrold, R.A.Eve. – Iowa City, 1995.

³⁸ У нас це проявляється насамперед в галузі джерелознавства, а також у спіранні лише на праці вузького кола однодумців.

³⁹ Про косність, якщо не про зловмисне небажання «академіків» сприймати відкриття «міфотворців» пишуть практично всі вони: і А.Т.Фоменко, і адепти «Велесової книги», і В.А.Чудинов. Різке протиставлення себе академічному співтовариству притаманне і «антинорманізму»: адже «норманістами» – у трактовці авторів статей у збірнику Російського історичного товариства – виявляються практично всі літописознавці, історики, археологи і мовознавці, які відмовляються визнати варягів балтійськими слов'янами.

⁴⁰ Із пропагандою «нової хронології», «слов'янських рун» або балтійських слов'ян – засновників Давньої Русі в газетах, на телебаченні і радіо зустрічаємося майже кожного дня.

⁴¹ Агресивність «міфотворців» воістину вражає: таке враження, що про форми академічної полеміки більшість із них навіть не чула, і вульгарна лайка (з відтінком доносителства) є звичайним для них способом спілкування.

The author of the article clears up the reasons for intensification of myth-making in the last decade. She refutes the most popular myths that are spread in contemporary historical science among the amateurs. The question is Thor Heyerdahl's search for Norwegians' ancestors' fatherland on the Don River, A. Fomenko's «new chronology», «The Book of Veles», attempts to make Scandinavians-Varangians the unknown Slavs from the Baltic States territory and others.